

ПРО ДЕЯКІ НЕТОЧНОСТІ У ТРАКТУВАННІ МОВОЗНАВЧИХ ПОНЯТЬ У СУЧАСНИХ ПРАВОПИСАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ _____

У статті проаналізовано неточності у трактуванні деяких мовознавчих питань, граматичних явищ у чинному «Українському правописі» (1993) (та його перевиданнях), «Українському правописі (проекті найновішої редакції)» (1999), особливо тих випадків, у яких простежується розбіжність у їх витлумаченні в підручниках і посібниках з української мови для середньої та вищої школи, науковій і довідковій літературі¹.

Ключові слова: український правопис, норми української літературної мови.

Проблеми правопису будь-якої мови завжди є важливими для її носіїв. В одних мовах правопис майже не змінюється, наприклад, в англійській мові від XV ст., хоча вимова з того часу зазнала значних змін. А в українській мові він постійно «удосконалюється». Звичайно, радянський варіант українського правопису потребував певної корекції, уточнень. Однак цей процес не має бути безкінечним (Правописи 1990, 1993). 1999 р. колишня дирекція Інституту української мови НАН України запропонувала деякі зміни та уточнення до українського правопису. Позиція укладачів і прихильників нового проекту зрозуміла: вони намагаються відновити правописні норми, колись примусово вилучені з Правопису 1928 р., що певною мірою позбавило тоді українську правописну систему національної специфіки і наблизило до мови російської. Якби навіть радянського періоду не було в нашій історії, тогочасний правопис не зазнав би таких кардинальних змін, і деякі із запропонованих правил зараз не сприймалися б так болісно.

Зрозумілими є й аргументи опозиції: минуле повернути не так просто, адже радянським правописом (і тільки ним) користувалося не одне покоління громадян України: написано чимало художніх творів, наукових праць, укладено словники тощо. Тому така різка зміна в правописній системі зробила б неграмотним принаймні одне покоління українців. І ті, і другі по-своєму мають рацію. Ось чому вченим-мовознавцям не варто вести «азбучну війну» навколо питання державної ваги, яким є правопис, а спільно випрацювати єдиний загальноприйнятний його варіант. Слід урахувати, з одного боку, той чинник, що певні зміни в правописі, які б відображали національну своєрідність української мови, потрібні, а з другого, — об'єктивні сучасні умови, за яких такі зміни можуть бути сприйняті широкою громадськістю, для якої він розрахований. Важливим є й те,

¹ Оскільки потрактування висвітлених нами питань у чинному «Українському правописі» (1993) загалом збігається з їхнім тлумаченням у Правописах, перевиданих у наступних роках (1994, 1998, 1999, 2000, 2002, 2003, 2005, 2007, 2008, 2010), то факти цих Правописів не наводимо.

що ці зміни неоднаково сприймаються в різних регіонах України. Крім того, правопис повинен бути спрощеним, доступним, не мати багатьох приміток і винятків, служити цілій нації, а не тільки її елітарній частині. Він має бути написаний простою, зрозумілою мовою. Варто було б звернути увагу й на пунктуаційні норми правопису, певним чином їх спростити, дещо уточнити.

Аналіз сучасного стану українського правопису зумовлює виникнення низки проблемних питань. По-перше, слід з'ясувати, чи потрібно перевидавати «Український правопис» (1993) (далі — Правопис), чи має він неточності, непослідовності, розбіжності, а то й помилки. По-друге, чи всі недоліки цього правопису виправлено в «Українському правописі (проекті найновішої редакції)» (1999) (далі — Проект) та й «Українських правописах», перевиданих, починаючи з 1994 р. і наступних років, аж до 2010 р. Мова йде не про власне орфографічні моменти (написання слів разом, окремо, через дефіс, уживання великої літери), а про трактування деяких мовних питань, морфологічних явищ у названих виданнях, особливо тих випадків, у яких простежується різнобій щодо їх пояснення в різних підручниках і посібниках для середньої та вищої школи і в науковій та довідковій літературі. По-третє, чи відрізняються перевидані «Українські правописи» різних років від чинного «Українського правопису» 1993 р. Якщо так, то чим. Чи в них виправлено якісь неточності, огріхи, чи їх просто перевидано? Усі ці запитання вимагають відповіді.

Чинний «Український правопис» 1993 р., ясна річ, треба перевидавати, бо він став бібліографічною рідкістю і потреба в Правописі є, оскільки ним користуються не лише фахівці-професіонали (науковці, викладачі, студенти, вчителі, учні), а й письменники, журналісти, працівники радіо й телебачення, тобто вся громадськість.

«Українські правописи» 1994, 1998, 1999, 2000, 2002, 2003, 2005 рр. — це стереотипні видання, а тому нічим не відрізняються від Правопису 1993 р.: ні параграфами, ні сторінками, ні поданням матеріалу (125 параграфів, 236 с.). Перевидані Правописи 2007, 2008 і 2010 рр. відрізняються від попередніх лише кількістю сторінок (286 с.). Тут тільки варто наголосити, що в «Українському правописі» названих років десь треба було зауважити, що нині чинним є саме «Український правопис» 1993 року. Це юридичний (мовний) документ, правописний кодекс для мовознавців, лексикографів та всіх громадян України, бо перевидані в різні роки правописи, звичайно, є чинними, але ж не можна, наприклад, сказати, що нині чинними є «Український правопис» 1994 чи пізніших років (як інколи вважають), бо це не зовсім правильно. Ось чому, наприклад, в «Українському орфографічному словникові» (К. : Довіра, 2009, 9-те вид. перероб. і доповн.), як і в попередні роки, у Передмові цілком слушно зазначено: «“Український орфографічний словник” ґрунтується на чинному четвертому виданні “Українського правопису”» (с. 3), тобто Правопису 1993 р.

У Правописах 2003, 2005, 2007 рр. в анотаціях на с. 2 написано, що ці Правописи виходять з уточненнями, пов'язаними зі змінами в українській граматиці, що сталися останнім часом. Так само сказано на останній, 288-й сторінці «Українського правопису» 2008 р., а в анотації (с. 2) дещо змінено: «У видання 2008 року внесено деякі уточнення в ілюстративний ряд та зміни, зафіксовані останніми академічними словниками».

Ще цікавіше зазначено в анотації «Українського правопису», перевиданого 2010 р.: «Розглянуто питання правопису основи слова, складних слів, закінчень відмінюваних слів, слів іншомовного походження та власних назв. Викладено найголовніші правила пунктуації». По-перше, чому розглянуто саме ці питання

правопису, адже в цьому Правописі, як і в попередніх виданнях, висвітлено різні правила правопису. По-друге, чому викладено лише найголовніші правила пунктуації, тобто вибіркові, а не правила пунктуації взагалі.

Прочитавши анотації останніх Правописів (2003, 2005, 2007, 2008, 2010 рр.), філологічна громадськість, передусім лінгвісти, справді може зацікавитися питаннями, «пов'язаними зі змінами в українській граматиці, що сталися останнім часом» та «змінами, зафіксованими останніми академічними словниками», і як усі ці зміни відображені в нашому Правописі.

Мова, зрозуміло, постійно розвивається, збагачується, насамперед на лексичному рівні, тобто мова — це живий організм. А ось граMATика не так часто змінюється, і в чинному «Українському правописі» 1993 р. враховано зміни, що відбулися в граматиці української мови, і про це сказано в анотації до нього. То які ще важливі зміни відбулися після цього? Або словники української мови. Вони ж спираються на чинний Правопис нашої мови, а не навпаки. Тому важко погодитися з наведеними анотаціями перевиданих Правописів 2003, 2005, 2007, 2008, 2010 рр. Адже кожний наступний перевиданий (а не виданий) Правопис не повинен і не може постійно вносити якісь зміни, що стосуються графіки, орфографії, граматики та пунктуації, бо це б дезорієнтувало нашу громадськість, вносило хаос і непорозуміння у правописний кодекс. Та ж наш Правопис і так досить складний і важкий для засвоєння, навіть для професіоналів.

В «Українському правописі», перевиданому в 2007, 2008, 2010 рр., є помітка: «Затверджено до друку вченими радами Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України та Інституту української мови НАН України», а номери протоколів і дати затвердження відсутні. То чи вони затверджувалися?

Свідомо не торкаємося питань насамперед правописного характеру, які є кардинальними нововведеннями в Проекті, бо це окрема проблема, що вимагає скрупульозного і різнобічного вивчення та дослідження на рівні мови і мовлення, а також перевірки часом. Правда, ці нововведення, хоч і не закріплені юридично (бо нині чинним є Правопис 1993), в окремих випадках упроваджуються дикторами радіо, телебачення, вони побутують в усному розмовному мовленні, а ще частіше — у періодиці, передусім західного регіону.

У § 11, пункті (далі — п.) 1 Правопису (с. 14), де йдеться про чергування у — в, написано: «У вживається для того, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови: в) Незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними в, ф, а також перед сполученнями літер льв, св, тв, хв і под.». А на с. 15 цього ж параграфу є таке правило: «В уживається для того, щоб уникнути збігу голосних: в) Після голосного перед більшістю приголосних (крім в, ф, льв, св, хв і под.», тобто в цьому ряді чомусь пропущено буквосполучення тв. Цікаво, що тут же наведено приклад: «Люди врозкид розляглися в траві (Гордієнко)», у якому є ще буквосполучення тр — «в траві». А в § 11 Проекту (с. 14), де також говорить про чергування у — в, дещо змінено відповідні рекомендації: «У вживаємо з метою уникнення збігу приголосних, важких для вимови: в) незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними в, ф, а також перед звукосполученнями зв, св, дв, тв, гв, хв і под.». Тут, на жаль, пропущено буквосполучення льв, але зате поширено (додано) ряд іншими буквосполученнями (зв, дв, гв) порівняно з чинним Правописом 1993 р. Хоч на наступній сторінці цього ж параграфу Проекту читаємо: «В уживаємо для того, щоб уникнути збігу голосних: в) після голосного перед більшістю приголосних (крім в, ф, сф, хв і под.)» (с. 15). У цьому ряді також чомусь пропущено буквосполучення льв, зв, св, дв,

тв, гв. Правда, є приклад «Коники сюрчали в траві» на буквосполучення тр — «в траві». Згадані правила § 11 Правопису і Проєкту відповідають милозвучності нашої мови, але їх доцільно уточнити й уніфікувати.

У Правописі (§§ 11, 12, 13) і Проєкті (§§ 11, 12, 13) обґрунтовано правила чергування у — в, і — й, з — із — зі(зо). Однак у Правописі не завжди послідовно дотримано цих правил. От, скажімо, у § 44 двічі вжито «з закінченням» і тричі — «з закінченнями» (с. 60); у § 45 — 5 разів «з закінченням» (с. 61, 62). Щоправда, у прим. § 52 знаходимо «із закінченнями» (с. 73). І відрадно, що в Проєкті в усіх цих і подібних випадках послідовно виступає чергування: у § 51 — «із закінченнями» (с. 95), «із закінченням» (с. 95), 2 рази — «із закінченням» і 1 раз — «із закінченнями» (с. 96), «із закінченням» (с. 97), 2 рази — «із закінченням» (с. 98); у § 60 (у прим.) — «із закінченням» (с. 114).

У підпункті (далі — п. п.) «б», п. 1 § 12, Правопису (с. 15) і (§ 12, п. 1, п. п. «б» Проєкту) (с. 16) зазначено: «Сполучник і та початковий ненаголошений і в ряді випадків чергуються з й у тих же позиціях, що й у — в. 1. І вживається... б) На початку речення: *І долом геть собі село Понад водою простяглося* (Т. Шевченко); *І приковують [гори] до себе очі, і ваблять у свою далечинь імлісту* (М. Коцюбинський)». Із наведеного правила не зовсім зрозуміло, що означає словосполучення «початковий ненаголошений і», а тому його потрібно вилучити і до підпункту «б)» додати: «На початку речення: у таких випадках і виконує функцію підсилювальної частки або виступає сполучником та водночас уживається в значенні підсилювальної частки». А потім подати ті самі приклади, бо в першому реченні і виступає підсилювальною часткою, а в другому — і сполучником, і підсилювальною часткою.

У Правописі (§ 19, с. 21) і Проєкті (§ 22, с. 25) є підзаголовок «Спрощення груп приголосних», а доцільно — «Спрощення у групах приголосних», адже йдеться не про спрощення самих груп, а лише приголосних у певних групах. Та й у параграфах (відповідно § 19 і § 22) усі три пункти починаються зі слів «У групах (групі) приголосних...».

У Правописі § 20 (с. 21) підзаголовок «Подвоєння та подовження приголосних» не зовсім правильний, оскільки треба говорити про подвоєння приголосних букв на письмі, а подовження звуків відбувається у вимові. Адже подвоєння букв — явище графічне, а подовження звуків — фонетичне, орфоепічне (вимовне). Тому цілком закономірно у Проєкті § 23 (с. 25) цю неточність виправлено на «Подвоєння приголосних», оскільки про подовження цих приголосних, тобто їх вимову, у цьому параграфі нічого не сказано.

У § 20, п. 2 Правопису (с. 22) і § 23, п. 2 Проєкту (с. 26–27) мова йде про написання двох **нн** у прикметниках із суфіксами **-енн(ий)**, **-анн(ий)**, **-янн(ий)**. Так, зокрема, у Проєкті написано: «2. Буквосполучення **нн** пишемо (може, краще два **н** пишемо? — В. В.): а) у наголошеному суфіксі **-éнн-(ий)** (риска перед закінченням **(ий)**), мабуть, зайва. — В. В.) прикметників, які вказують на більшу, ніж звичайна, чи найбільшу міру якості або можливість й неможливість дії: *височéнний, здоровéнний, силéнний, неблагáнний, недоторкáнний, нездéйснєнний, нездолáнний, незлічéнний...*» (с. 26). А на с. 27 є таке застереження: «Треба розрізняти такі слова, як *здéйснєнний* (який може здійснюватися — прикметник) і *здéйснений* (який здійснився — дієприкметник), *нездолáнний* (непереможний) і *нездоланий* (якого не подолали), *незлічéнний* (представлений у дуже великій кількості) і *незлічений* (не порахований) та ін.» Ці два правила доцільно переробити. У першому зняти всі приклади типу *нездолáнний*, тобто ті, які мають співвідносні дієприкметники, але з іншим наголосом і пишуться з одним **н**. А друге

правило варто сформулювати так (і написати відразу після першого, тобто наприкінці пункту а) з абзацу: «Однак існує група прикметників і відповідних дієприкметників, які різняться між собою наголосом і написанням: у прикметниках наголос припадає на голосний суфікса, а в дієприкметниках — на корінь (зрідка на суфікс); у прикметниках пишемо два *n*, а в дієприкметниках — одне: *здійснений* (прикметник) і *здійснений* (дієприкметник), *недоторканий* (прикметник) і *недоторканий* (дієприкметник), *нездійснений* (прикметник) і *нездійснений* (дієприкметник), *нездоланий* (прикметник) і *нездоланий* (дієприкметник), *незлічений* (прикметник) і *незлічений* (дієприкметник), *незрівнянний* (прикметник) і *незрівнянний* (дієприкметник), *непримирений* (прикметник) і *непримирений* (дієприкметник), *несказаний* (прикметник) і *несказаний* (дієприкметник), *нескінчений* (прикметник) і *нескінчений* (дієприкметник), *числений* (прикметник) і *числений* (дієприкметник)», але *натхнений* (прикметник) і *натхнений* (дієприкметник). Правда, деякі сучасні українські словники засвідчують у дієприкметникові, як прийнятний (можливий), префіксальний наголос — *натхнений*, але він видається депо штучним, застарілим.

§ 23, п. 2 Правопису і § 26, п. 2 Проекту є повторенням (з такими ж прикладами) § 20, п. 2 Правопису і § 23, п. 2 Проекту (про що мова йшла вище).

У п. 1 § 21 (с. 24) Правопису вжито термін «йотованого», а в Проекті (§ 24, п. 1) його справедливо вилучено.

У п. 4 § 23 Правопису (с. 27) і п. 4 § 26 Проекту (с. 34) читаємо: «У присвійних прикметниках, утворених від іменників першої відміни, після приголосних (крім *й*) пишеться суфікс *-ин...*». Далі подано приклади прикметників, утворених лише від іменників жіночого роду, і тільки один прикметник — від іменника чоловічого роду: *Кобля* — *Коблин*. Цей приклад невдалий, бо іменник (ім'я) *Кобля* не літературний, а має розмовний характер. Тому варто було б підшукати приклади іменників чоловічого роду і від них утворити відповідні прикметники, наприклад: *Микóла* — *Микóлин*, *Сáва* — *Сáвин*.

У § 29, п. «Разом пишемо», п. п. «е» Проекту є зміни щодо написання складних іменників із *нів* (на відміну від Правопису, § 26, п. 1, п. п. «е»), де *нів* пишеться завжди разом. Проте у правилі «Якщо іменник виступає у формі родового відмінка однини, то *пів* з ним пишемо окремо, бо він виражає значення іменника “половина”: *нів áркуша...*» (Проект, с. 41) пояснення, що *нів* «виражає значення іменника “половина” не зовсім правильне, бо *нів* вступає лише в синонімічний зв'язок з іменником *половина*, а виконує функцію невідмінюваного числівника, як і *півтора*.

У § 25, п. 4, п. п. «в» Правопису (с. 31) і § 28, п. 4, п. п. «в» Проекту (с. 39), де говориться про написання слів через дефіс, є примітка: «Поєднання слів зі значенням приблизності або певних числових меж можуть складатися й з двох числівників, позначених цифрами. У таких випадках між ними ставиться тире: *3–4 (дні), учні 8–10 класів*». Тут ставиться не тире, а риска (дефіс), бо, по-перше, тире — це розділовий знак, по-друге, тут ідеться про написання числівників, які пишуться через дефіс (рідше ми кажемо — через риску). До речі, у цьому ж параграфі Правопису (п. 4, п. п. «ж») сказано (коли мова йде про написання слів), що через дефіс пишуться «терміни, до складу яких входить літера алфавіту» (с. 31). У цьому реченні не дотримано чергування *у* — *в*, і потрібно — «уходить». У Проекті (п. 4, п. п. «е») цей підпункт змінено: «терміни, у складі яких є літера алфавіту» (с. 40).

У § 25, п. 4, п. п. «д» Правопису, як і § 28, п. 4, п. п. «д» Проекту, переплутано поняття «звук «і» «буква» і написано: «Через дефіс пишуться: д) Звуки в словах, що вимовляються протяжно: *По-о-дай, а то во-о-ни наморились уже й та-а-к біля мене* (Тесленко)» (с. 31). У Проекті: «Через дефіс пишемо: г) протяжні звуки в словах...» (с. 39–40). Загальновідомо, що звуки вимовляємо, а букви пишемо. Тому правило мало б бути сформульоване: «Через дефіс пишемо: д) букви, що позначають звуки, які вимовляються протяжно в словах». Та й чомусь це правило потрапило до «Правопису складних слів без сполучного слова» (с. 30). У Правописі (як і в Проекті), отже, скрізь треба переробити правила, де йдеться про змішування звуків і букв. Наприклад: «Апостроф пишемо після губних приголосних (б, п, в, м, ф)», а потрібно: «після букв, що позначають губні приголосні звуки»; чи: «м'який знак пишемо після букв, що позначають м'які приголосні звуки» і под.

У § 28, п. 1 Правопису і § 31, п. 1 Проекту не цілком переконливо до складних зараховано числівники типу *одина́дцять*. Це й не дивно, адже в підручниках і посібниках з української мови (як для вищої, так і середньої школи) немає єдиної думки стосовно поділу числівників за будовою: на прості, складні і складені. В одних випадках числівники типу *одина́дцять* — *дев'ятна́дцять*, *два́дцять*, *три́дцять* зараховують до простих, а в інших — до складних.

Назви чисел другого десятка колись передавалися числівниковими словосполученнями, куди входив числівник на позначення одиниць та іменник *десять* у місцевому відмінку однини з прийменником *на*, наприклад: *одинъ на десѣте* — «одина́дцять». Згодом вони внаслідок різних фонетичних і морфемних перетворень (стягнення, редукації та спрощення приголосних у другій частині) в українській мові втрачають характер складних слів і в сучасній мові сприймаються як прості. Отже, за походженням вони складні, а із сучасного погляду — прості. А компоненти *-на́дцять*, як і *-дцять* (у числівниках типу *два́дцять*), що входять до складу назв другого десятка, десятків і неозначено-кількісних числівників (*кількана́дцять*, *стона́дцять*) набули значення (за будовою і функціями) суфіксів.

У сучасній українській мові до складних числівників, як і будь-яких інших слів різних частин мови, належать ті, які з погляду сучасної морфемної будови мають два корені (основи). Це, зокрема: 1) назви десятків (*п'ятдеся́т*, *шістдеся́т*, *сімдеся́т*, *вісімдеся́т*, *дев'ятдеся́т*); 2) назви сотень (*двісті*, *триста*, *чотиріста*, *п'ятсот*, *шістсот*, *сімсот*, *вісімсот*, *дев'ятсот*); 3) неозначено-кількісні числівники (*кількадеся́т*, *кількадеся́теро*, *кількасо́т*); 4) дробовий числівник *півтора́ста*. У складних числівниках, таким чином, другу частину становлять числівники *деся́ть* і *сто* у відповідних формах².

У § 28, п. 2, п. п. «б» Правопису та § 31, п. 2, п. п. «б» Проекту говориться про складні займенники з компонентами *бозна-*, *будь-*, *-будь*, *-небудь*, *казна-*, *хтозна-* й под. А в § 30, п. 3 і § 33, п. 3 Правопису ці елементи зветься частками у складі неозначених складних прислівників. Там, де подано правопис часток, у Правописі (§ 33, п. 3, п. п. «б») і Проекті (§ 36, п. 3, п. п. «б») знову ці елементи названо компонентами у складі займенників і прислівників, але слово «складних» пропущено. На с. 89 (§ 79) Правопису і с. 136 (§ 87) Проекту наведено відмінювання складних займенників із цими компонентами. Усе це не випадково, оскільки в багатьох підручниках і посібниках із сучасної української літературної мови для вищої школи *будь-*, *-будь*, *-небудь*, *казна-*, *хтозна-* кваліфікуються як частки, а в

² Сучасна українська літературна мова / За ред. А. Грищенка.— К., 1997.— С. 386.

шкільному підручнику цілком справедливо ці компоненти названо афіксами (префіксами і суфіксами), за допомогою яких утворюються неозначені займенники, неозначені прислівники. Звичайно, *-небудь* зветься постфіксом, оскільки виступає після флексії. Частки — це окремі слова, а названі компоненти є частинами слів. Тому неозначені займенники і прислівники, які мають у своєму складі такі афікси, є простими, а не складними, наприклад, *будь-який*, *будь-де* — префіксальні, а *який-будь*, *коли-будь* — суфіксальні утворення.

З погляду сучасної морфемної будови немає підстав уважати прислівники складними, бо вони пишуться разом, як подано у §30, п. 1 Правопису і повторено у § 33, п. 1 Проекту. Усі ці прислівники прості. Наприклад, як можна трактувати прислівники типу *по-перше* (Правопис, с. 40.) як складні, де *по-* — префікс, а *-е* — суфікс. Тому підпункти Правопису («а», «б», «в», «г», «д», «е», «ж») п. 1, крім п. п. «є», сформульовано не зовсім точно, бо, *по-перше*, усі прислівники названо складними, *по-друге*, неправильно пояснено їх утворення, що походять від прийменників або часток із додаванням різних частин мови. Усі наведені прислівники або префіксальні, або суфіксальні, чи префіксально-суфіксальні, а не складні. Те саме стосується й Проекту, правда, тут переставлено підпункти, бо введено рубрикацію підпункту на літеру г. Тому слід залишити лише підпункт «е», а решту переробити. Крім того, у п. 2 (п. п. «г», «д») цього параграфу Правопису і відповідно у п. 2 (п. п. «г», «г») Проекту говориться про прислівники, а насправді аналізуються й наводяться приклади прислівникових сполук (*в цілому*; *по двох* і под.), тому потрібно і цю неточність виправити.

У § 30 Правопису читаємо: «3. Через дефіс пишуться: а) Складні прислівники, утворені від прикметників і займенників за допомогою прийменника *по* та закінчення *-ому* або *-(к)и*: *по-батьківському*, *по-бойовому*, *по-братньому*, *по-господарському*, *по-іншому*, *по-козачьому*, *по-нашому*, *по-свбсму*, *по-сусідському*, *по-українському*, *по-християнському*; *по-батьківськи*, *по-братерськи*, *по-господарськи*, *по-людськи*, *по-сусідськи*, *по-українськи*...» (с. 40). Усі ці прислівники з погляду сучасної морфемної будови прості (префіксально-суфіксальні), де *по-* — префікс, а *-ому*, *-(к)и* — суфікси. У Проекті (§ 33, п. 3, п. п. «а») деякі неточності («складні», «за допомогою прийменника») залишено без змін, лише термін «закінчення» справедливо виправлено на «суфікс» (с. 52).

Те саме стосується й складних прийменників, про які йдеться у Правописі (§ 31, п. 1) і Проекті (§ 34, п. 1). Усі вони прості з погляду сучасної морфемної структури (*замість*, *напередодні*; *окрім*, *посеред*; *з-над* і под.).

Із словотвірного погляду термін «словотворчі частки» лінгвістично не обґрунтований, бо функційно — це афікси (префікси або суфікси). Тому важко погодитися з правилами про написання часток разом (Правопис, § 33, п. 1; Проект, § 36, п. 1). Частки ніколи не можуть писатися разом, бо це окремі слова. Разом пишемо префікси і суфікси, а частки — окремо і рідко через дефіс, і то в таких випадках вони виконують функцію постфіксів: *іди-бо*, *тільки-но*; *так-бт*, *якось-то*, *так-таки* і под.).

Ось, наприклад, деякі формулювання стосовно написання словотворчих часток разом у Правописі (§ 33, п. 1). «Разом пишуться: в) Частка *-ся (-сь)* у зворотних дієсловах: *будується*, *найвся (найвсь)*. г) Частка *-сь* у складі займенників і прислівників: *котрийсь*, *котрась*, *котресь*, *якийсь*, *якась*, *якесь*; *десь*, *колись*, *хтось*, *щось*. д) Частка *не*, коли вона виступає в складі будь-якої частини мови (крім дієслова) в значенні префікса, тобто коли слово без цієї частки не вживається: *невільник*, *негода*, *недуга*, *нежить*, *немовля*, *ненависть*, *неук*; *незва-*

сімий... , ненависний... ; невдбвзі, незабаром... е) Частина **не** в складі префікса **недо-**, який означає дію, стан або якість, що виявляються в процесах, ознаках і предметах у неповній мірі: *недобачати, недовиконувати, недодержати, недоїдати, недоказувати, недолюблювати, недооцінювати, недоплатити, недочувати; недовиконаний, недодержаний, незорілий, недоказаний, недооцінений, недописаний, недороблий, недочутий; недбиток, недбідок, недокрів'я, недблік, недбліток, недорід, недоста́ча, недосяжність, недоте́па, недоторканність, недбук*» (с. 42–43). Загалом майже так само сказано про написання словотворчих часток разом і в Проекті (§ 36, п. 1), навіть окремо виділено ще один підпункт: «Разом пишемо: д) частку **не** з дієсловами, які без неї не вживаються: *неболити, незчутися, ненавидіти, нестямитися...*» (с. 55). Тобто п. п. «д») Правопису в Проекті розділено на 2 підпункти «г») і «д»). З наведених формулювань Правопису (п. п. «д») і Проекту (п. п. «д») випливає таке міркування. Якщо певний компонент виступає у складі структури будь-якої частини мови, то він пишеться тільки разом, і слово без цього компонента не вживається (не існує), бо це не є слово. І такий компонент виконує функцію префікса, як словотворчого засобу, за допомогою якого утворюється відповідне слово (частина мови). І частини мови не можуть утворюватися за допомогою частин мови, а лише певних афіксів (префіксів або суфіксів, чи префіксів і суфіксів). Це з погляду словотвору. А тепер стосовно прикладів, наведених у розглядуваних пунктах Правопису і Проекту, щодо їхньої морфемної будови, яку завжди розглядаємо на сучасному, а не історичному зрізі. Наприклад, у словах *невільник, немовля, нѣук, негасимий, невдбвзі, незабаром; неболити, незчутися, нестямитися* і под. **не-** є префіксом, а в іменниках *негбда, недуга* і под. **не-** виступає складовою (початковою) частиною кореня, а не префіксом. А в словах типу *ненависть, ненависний, ненавидіти* навіть проблематично: чи виділяти префікс **не-**, чи ні. Далі. У п. п. «е») Правопису (с. 42–43) і Проекту (с. 56) говориться про написання частки *не* разом у складі префікса **недо-**. Про те, що префікс **недо-** складний, — відомо, а з пояснення щодо його написання й будови і з наведених прикладів не зовсім переконливо зрозуміло, з яких компонентів складається цей префікс, як він утворився, чому саме в його складі виступає частка *не*, і яку роль вона відіграє при утворенні префікса **недо-**. Лише в небагатьох поданих словах (*недолблювати, недооцінювати; недооцінений; недбідок, недбліток, недорід, недбук, недоте́па, недокрів'я*) префіксом є **недо-**. А в переважній більшості з наведених прикладів у словах виступає два префікси: **не-** і **до-** (*недобачати, недовиконувати, недодержати, недоїдати, недоказувати, недоплатити, недочувати; недовиконаний, недодержаний, незорілий, недоказаний, недописаний, недороблий, недочутий; недбиток, недоста́ча, недосяжність, недоторканність*). Ось чому, гадаємо, недоречно було подавати окремо цей підпункт про написання частки *не* разом у складі префікса **недо-**.

Окремого зауваження вимагає тлумачення кінцевого дієслівного компонента **-ся (-сь)**. У § 33, п. 1 Правопису (с. 42) і §36, п. 1, Проекту (с. 55) у зворотних дієсловах *будується, найсья (найсь)* та в складі займенників і прислівників (*котрійсь; дець*) **-ся** вважається часткою. В інших параграфах Правопису (§18, п. 4, прим. 1 (с. 21); § 80, п. 6, прим. 3 (с. 93); § 80, п. 9, прим. 3 (с. 94); § 83, прим. 2 (с. 96) і Проекту (§ 21, п. 4, прим. 1 (с. 24); §88, п. 6, прим. 2 (с. 141); § 88, п. 9, прим. 3 (с. 143); § 90, прим. 2 (с. 145); § 93, п. 2, прим. (с. 147) **-ся** трактується як постфікс. Така непослідовність щодо пояснення елемента **-ся** не випадкова. Адже в підручниках і посібниках з української мови **-ся** називається то часткою, то часткою-суфіксом, то постфіксом. Етимологічно **-ся** — це енклітич-

на форма зворотного займенника *себе*. Цікаво, наприклад, що за правописом, який уклала «язикова комісія» НТШ у 1907–1908 рр., *ся* з дієслівними формами писалося окремо. У південно-західних говорах *ся* (і його варіант *сі*) ще й досі вживається у препозиції: *Шось ся (сі) діє, Я ся (сі) мию*. У першому реченні *ся (сі)* є часткою, а в другому — зворотним займенником. У літературній мові *-ся* виступає складовою (кінцевою) частиною дієслів, що свідчить про його морфемність (та й пишеться разом, це також указує на те, що це — морфема). *-Ся* не може бути часткою, бо частка — це окреме слово, яке має цілковиту самостійність та відповідне функційне навантаження і граматичне значення. *-Ся* виконує функцію суфікса, але виступає після флексії і зветься постфіксом. Це не поодинокий випадок постфікса в українській мові, наприклад: *якій-небудь, що-будь, важкий-таки, дістала-таки, який-но, який-то; сідайте* і под., де елементи *-небудь, -будь, -таки, -но, -то; -те* виступають постфіксами.

У § 39 Правопису мова йде про велику літеру в складноскорочених назвах (абревіатурах). Тут у п. 2 є примітка: «...відмінюються ініціальні скорочення типу БАМ, а їхні закінчення, що пишуться з малої літери, приєднуються до останньої літери абревіатури без будь-якого знака (апострофа, коми): з БАМу, на БАМі, з ВАКу, ВАКом, ТЮГУ, ТЮГОм» (с. 57). Як ініціальні розглядають складноскорочені назви, утворені з початкових (ініціальних) букв (про це йдеться у п. 2). Про велику та малу літеру в скороченнях ідеться в § 47 Проекту. У п. 3 (А) є правило про написання з великої літери «ініціальних абревіатур». Тут обмежено «ініціально-буквені та ініціально-звукові» абревіатури. Про їх відмінювання не сказано нічого, а в прикладах наведено разом невідмінювані (ініціально-буквені): АПК, АТС, ВКВ, ВО, ВПК, КНР, МП, НЛО, СНД, УРП, УТН, ЦСКА і под. і відмінювані (ініціально-звукові) абревіатури: СНІД, ВООЗ, НАН, СУМ, УРС, УНДП. А там, де йдеться про написання з малої літери у скороченнях (Б, п. 4), є правило: «З малої літери пишемо... відмінкові закінчення ініціально-звукових і комбінованих абревіатур, переданих великими літерами: з ВАКу, перед ВАКом, на КраЗі, від МАЗу, ТЮГУ, ТЮГОм, у ЦУМі, з УНІАНОм та ин.» (с. 91). Річ у тім, що, говорячи про написання великої чи малої літери в абревіатурах, треба окремо подавати ініціально-буквені абревіатури, що не відмінюються і мають рід, який залежить від стрижневого (головного) слова, наприклад: АТС — жіночий рід, ВО — середній рід і под. А відмінювані ініціально-звукові абревіатури (окремі комбіновані складово-ініціальні) належать до того роду, закінчення якого вони приймають (здебільшого чоловічого), наприклад: ВАКу, ДАКу, СУМу, ТУМу, УРСу; КраЗу і под. Якщо ж вони не відмінюються, то їхній рід визначаємо за стрижневим словом. І тоді буде все зрозуміло, оскільки в підручниках і посібниках з української мови написано, що рід усіх абревіатур визначаємо за головним (стрижневим) словом. А це не зовсім правильно.

У § 41 Правопису (с. 58–59) і § 48 Проекту (с. 92–93) сформульовано орфографічні правила переносу слів, однак їх варто було б дещо доопрацювати, розширити чи переробити, бо в них нечітко викладено деякі пункти перенесення слова з рядка в рядок, немає конкретних рекомендацій стосовно складних випадків переносу. Наприклад, у п. 4 зазначено: «При переносі складних слів не можна залишати в кінці рядка початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу: *багато-ступінчастий* (а не *багатос-тупінчастий*), *восьмигранний* (а не *восьмиг-ранный*), *далеко-східний* (а не *далекос-хідний*)» (с. 58). Тут, як бачимо, йдеться про неможливість відривання однієї літери (то так треба було й написати) від другої основи у складних словах. Наведені приклади не цілком

удалі, бо так ніхто при переносах не помиляється. Однак немає пояснення про неможливість відриву однієї літери від кореня до префікса при переносі простого слова. Наприклад, у словах різних морфологічних класів не можна відривати від кореня і приєднувати до префікса одну літеру, де корінь у них виражений поєднанням двох приголосних букв: *вигнання, вілляти, дослати, забраний, зрваний, присланий; відірвати, підірваний, розігнаний* тощо, а також у похідних утвореннях від дієслова *їняти: вїняти, зайняти, найняти, обїняти, перейняти, відїняти, підїнятий* і под. Тут цікавими (навіть проблематичними) є випадки, що стосуються перенесення префіксальних інфінітивних форм, які походять від дієслова *їти: вїйти, дійти, зайти, зїйти, надїйти, перейти, підїйти, прийти* і под. Оскільки в наведених дієсловах корінь виражений однією літерою (ї), то можемо її (корінь) або переносити разом з інфінітивним суфіксом *-ти* в наступний рядок (*ві-їти*), або приєднувати (при перенесенні з рядка в рядок) до префікса (*вїй-ти*). І таке перенесення (приєднання) за помилку, мабуть, вважати не варто. Однак у префіксальних дієслівних формах згаданого типу в минулому часі корінь виражений сполученням двох приголосних букв (їш) (*вїйшов* і т. д.), а в простому майбутньому — *йд* (*вїйду* і т. д.). У цих випадках при перенесенні з рядка в рядок таких дієслівних форм не можна відривати від кореня літеру *й*.

Існують ще й інші випадки передавання кореня однією літерою, а тому при перенесенні з рядка в рядок префіксальних утворень також можемо (як і в словах типу *вїйти*) цю літеру (корінь) або переносити в наступний рядок, або приєднувати до префікса. До цього типу належать префіксально-суфіксальні слова (переважно інфінітивні форми та дієприкметники), які у своїй морфемній будові мають дієслівний суфікс *-ну-*, а перед ним виступає корінь, виражений однією літерою (г, п, с, т): *загнути, зігнути, надігнути, перегнути, загнутий, зігнутий; вігнутість, зігнутість; запнути, перепнути, запнутий; заснути, проснутися; відітнути, зітнути, перетнути, зітнутий* (з'єднаний) і *зітнутий* (зрізаний), *перетнутий* і под. У дієслівних формах минулого часу названого типу такий корінь зберігається (*за-гнув* і *заг-нув* і т. д., *зі-пнув* і *зіп-нув* і т. д., *заснув* і *зас-нув* і т. д., *пере-тнув* і *перет-нув* і т. д.), а в простому майбутньому він передається сполученням двох приголосних літер, а тому одну з них відривати від кореня не можна (*за-гну́, за-гнеш* і т. д., *зі-пну́, зі-пнеш* і т. д., *за-сну́, за-снеш* і т. д., *пере-тну́, перет-неш* і т. д.).

Тому, на наш погляд, п. 4 § 41 Правопису доречно було б сформулювати так: «Перенесення слів з рядка в рядок має проходити на межі префікса і кореня, тобто не можна відривати одну літеру від кореня і приєднувати її до префікса: *вигнання* (а не *виг-нання*), *вілляти* (а не *віл-ляти*), *дослати* (а не *дос-лати*), *зірваний* (а не *зір-ваний*); *відірвати* (а не *відір-вати*), *підірваний* (а не *підір-ваний*), *розігнаний* (а не *розіг-наний*); *вїняти* (а не *вїй-няти*), *наїняти* (а не *най-няти*), *відіїняти* (а не *відії-няти*), *підіїнятий* (а не *підії-нятий*); *прикметник* (а не *прик-метник*), *прислівник* (а не *прис-лівник*), *приїменник* (а не *приї-менник*)» (с. 58).

У зв'язку з цим до § 41, після п. 4 (с. 58) Правопису, доцільно було б додати таку примітку: «Якщо у префіксально-суфіксальних інфінітивних формах, утворених від дієслова *їти*, а також інфінітивних формах (зрідка іменникових) перед суфіксом *-ну-* виступає корінь, виражений однією літерою (ї, г, п, с, т), то в таких випадках можливе варіантне перенесення цих слів з рядка в рядок: перенос однієї літери (кореня) разом з іншими морфемами в наступний рядок і приєднання однієї літери (кореня) до префікса: *при-їти* і *приї-ти*, *за-гнути* і *заг-нути*, *зі-пнути* і *зіп-нути*, *за-снути* і *зас-нути*, *пере-тнути* і *перет-нути*;

ві-гну́тість і *віг-нуті́сть*. Оскільки в дієслівних формах, у яких корінь виражений літерою *й*, у минулому і простому майбутньому часі виступає сполучення двох приголосних букв (*йш* і *йд*), то при перенесенні відривати одну літеру від кореня не можна (*ві-йшов* і т. д.; *ві-йду* і т. д, а не *вій-шов* і т. д.; *вій-ду* і т. д.). В усіх інших дієслівних формах зазначеного типу в минулому часі корінь виражений однією літерою (*за-гну́в* і *заг-ну́в* і т. д, *зі-пну́в* і *зіп-ну́в* і т. д., *за-сну́в* і *зас-ну́в* і т. д., *пере-тну́в* і *перет-ну́в* і т. д.), а в простому майбутньому — двома: *за-гну́*, *за-гнеші* і т. д. (а не *заг-ну́*, *заг-неші* і т. д.), *зі-пну́*, *зі-пнеші* і т. д. (а не *зіп-ну́*, *зіп-неші* і т. д.), *за-сну́*, *за-снеші* і т. д. (а не *зас-ну́*, *зас-неші* і т. д.), *пере-тну́*, *пере-тнеші* і т. д. (а не *перет-ну́*, *перет-неші* і т. д.), а також *ві-гну́тість* і *віг-нуті́сть* і под.».

Добре, що у Правописі (§ 44) і Проекті (§ 51) говориться про належність іменників із суфіксами згрубілості *-ищ-*; *-иськ-*, утворених від іменників усіх родів, до II відміни: *вітри́ще* (від *вітер*), *дівчи́сько* (від *дівча́*), *свекру́шисько* (від *свекру́ха*). По-перше, сюди, мабуть, варто було б ще додати приклади типу *відьмі́ще* (від *відьма*), а також указати, що всі іменники цього типу є подвійного роду. Ті, що походять від іменників чоловічого роду (*вітри́ще*, *носі́ще* і под.), належать до чоловічого і середнього роду, а ті, що утворилися від іменників жіночого роду (*бабі́ще*, *відьмі́ще* і под.), зараховуються до іменників жіночого і середнього роду. Їх рід, отже, визначається в контексті. По-друге, у підручниках з української мови немає однаковості стосовно зарахування аналізованих іменників до відповідних відмін. В одних про них зовсім не згадано, у других — сказано лише про іменники чоловічого і середнього роду, тобто II відміни, у третіх — іменники жіночого і середнього роду зараховуються до I відміни, а чоловічого і середнього — до II відміни, і в четвертих — цілком справедливо всі іменники цього типу на (*-ище*) розглядаються серед іменників II відміни. Через те, гадаємо, у Правописі (§ 46) і Проекті (§ 53), подаючи зразки відмінювання іменників, доцільно було б навести, як приклад, серед іменників II відміни мішаної групи один із іменників на *-ище* замість, скажімо, іменника *прізви́ще*, при відмінюванні якого не виникає труднощів. Тому в § 45 Правопису (с. 62) не можна беззастережно серед іменників II відміни мішаної групи чоловічого роду наводити іменники *вітри́ще*, *бабі́ще*, оскільки вони є подвійного роду: *вітри́ще* — чоловічого і середнього, а *бабі́ще* — жіночого і середнього. Так само і в Проекті (§ 52, с. 98), де серед іменників II відміни мішаної групи чоловічого роду подано іменники *вітри́ще*, *діди́ще*, *дуби́ще*. Усі вони чоловічого і середнього роду.

Сучасні типи відмінювання іменників (поділ на відміни), як відомо, групуються за граматичними родами і (що важливіше!) за відмінковими закінченнями. Якщо у Правописі (§ 44) і Проекті (§ 51) наведено поділ іменників на відміни, то наприкінці, можливо, варто вказати, які іменники перебувають поза відмінками (і чому?). У Проекті (§ 51), на відміну від Правопису (§ 44), є примітка: «Іменник жіноч. роду *па́ні* не відмінюємо (в усному мовленні форма називного відмінка множини від називного однини відрізняється кінцевим наголосом: *па́ні*). Вживані в розмовній мові варіанти *па́нія*, *па́ня* мають відповідні повні парадигми» (с. 95). Однак ця примітка чомусь подана серед іменників II, а не I відміни. Її треба перемістити, адже до II відміни іменники жіночого роду не зараховуються, а лише чоловічого і середнього. Та й варіанти *па́нія*, *па́ня*, про які йдеться у примітці, відмінюються як іменники жіночого роду I відміни.

У Правописі (§ 47, п. 5, п. п. «в»), де мова йде про закінчення *-ми* орудного відмінка множини іменників I відміни, «не в ті ворота» потрапили форми мно-

жинного іменника *воробта* (*ворітьмі* і *воробтами*). Цей недогляд у Проекті (§ 55, п. 5, п. п. «в») виправлено.

Трапляються неточності при поданні родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. Так, Правопис (§48, п. 1, п. п. «в») і Проект (§56, п. 1, п. п. «в»), рекомендуючи закінчення *-а* в назвах предметів, у прикладах наводять *столá* (й *стóлу*) без різниці у значенні. Однак у сучасній українській літературній мові нормативним є вживання варіантних слівформ *столá* (рідко *стóлу*) у значенні «предмет меблів» і *стóлу* (рідко *столá*) — «предмет, накритий стравами»³.

У Правописі (§ 48, п. 2, п. п. «г») сказано, що в родовому відмінку однини іменники чоловічого роду (назви населених пунктів) мають закінчення *-а*: *Ворóбнежа*, *Лóндона*, *Парíжса* і под. У Проекті (§ 56, п. 2, п. п. «г») є те саме правило і приклади, але у прим. 2 написано: «У розмовному мовленні деякі назви населених пунктів можуть мати також паралельні закінчення *-а(-я)*, *-у(-ю)*: *Берлі́на* і *Берлі́ну*, *Лóндона* і *Лóндону*, *Оренбу́рга* і *Оренбу́ргу*, *Санкт-Петербу́рга* і *Санкт-Петербу́ргу*, *Парíжса* і *Парíжсу*, *Стамбу́ла* і *Стамбу́лу*, *Брюсе́ля* і *Брюсе́лю* тощо» (с. 108). Подібне трактування є в академічній граматиці української мови, написаній понад 40 років тому⁴, де пояснюється, що в назвах населених пунктів такого типу в родовому відмінку однини закінчення *-у* не сприймається як позанормативне в усному мовленні. Однак протягом останнього часу не тільки в розмовному (як указано в Проекті), а й усному літературному мовленні (на радіо, телебаченні) назви населених пунктів цього типу в родовому відмінку однини досить часто вживаються із закінченням *-у*, бо тільки так вони звучать по-українському, а закінчення *-а* збігається (і сприймається) з відповідною російською формою. Тому в прим. 2 § 56, п. 2, п. п. «г» Проекту, як і Правопису (§48, п. 2, п. п. «г», прим.), замість наведеного формулювання, на нашу думку, слід подати: «В усному літературному мовленні низка назв населених пунктів (українського, слов'янського, неслов'янського походження) у родовому відмінку однини вживається із закінченням *-у(-ю)*: *Берлі́ну*, *Брюсселю́*, *Вашингто́ну*, *Верса́лю*, *Ворóбнежу*, *Єрусали́му*, *Ізмаї́лу*, *Ізю́му*, *Каї́ру*, *Кембриджу́*, *Лейпци́гу*, *Лóндону*, *Мадри́ду*, *Мю́нхену*, *Ню́рнбергу*, *Нью-Йо́рку*, *О́ксфорду*, *Оренбу́ргу*, *Парíжсу*, *Санкт-Петербу́ргу*, *Стамбу́лу*, *У́жгороду*, *Херсо́ну*, *Цю́риху* і под.» (с. 108). Усі згадані вище назви міст у сучасних українських словниках у родовому відмінку однини, на жаль, зафіксовано лише із закінченням *-а*, тоді як, наприклад, у Правописному словникові Г. Голоскевича вони засвідчені із закінченням *-у(-ю)*.

У § 48, п. 2, п. п. «б» Правопису і § 56, п. 3, п. п. «б» Проекту, де йдеться про закінчення *-у* в збірних поняттях, у прикладах наведено *ячме́ню* (але *вівса́*). Тут замість «але *вівса́*» краще подати, «але *ячме́ня* — гнійне запалення повіки», бо закінчення *-а* (*вівса́*) є очевидним, а що виступають різні флексії (*-ю*, *-я*) залежно від значення (*ячме́ню* — *ячме́ня*) цих іменників, не всім відомо.

У § 48 Правопису (п. 2, п. п. «в») і § 56 Проекту (п. 3, п. п. «в») є варіантні форми родового відмінка однини деяких іменників: *мо́сту* й *моста́*, *паркáну* й *паркáна́*, *плóту* й *плотá*. Проте до цього параграфу треба ще додати такі подвійні форми іменників, у яких під наголосом виступає закінчення *-á*, а в ненаголошеній позиції — *-у*: *гурта́* і *гурту́*, *двора́* і *двору́*, *пóлку* і рідше *полка́* (але нашого

³ Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Л., 2002. — С. 61–64.

⁴ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. Білодіда. — К., 1969. — С. 97.

*пбл*ку прибуло) (у Правописі, с. 69 і Проекті, с. 109 є лише *пбл*ку), *пбл*ду і рідко *пбл*да, *стид*а і *стид*у, а також *барлб*гу і *барлб*га.

У § 49, п. 1 Правопису (с. 71) і § 57, п. 1 Проекту (с. 111) у давальному відмінку однини іменників II відміни рекомендовано вживати паралельні закінчення **-ові, -еві(-єві)** або **-у(-ю)**. По-перше, тут, як і скрізь у Правописі й Проекті (та й у всіх підручниках і посібниках з української мови), замість слова «паралельні» (закінчення, форми, написання, наголос) краще і доцільно вживати один із прикметників: варіантні, подвійні, двоякі, бо варіант — це різновид (видозміна) чого-небудь. Подвійний і двоякий — той, що виявляється у двох формах, а паралельний — той, який серед інших функціонує в значенні «тотожні або однорідні явища». Говорячи про закінчення **-ові, -еві(-єві)** та **-у(-ю)** в давальному відмінку, немає підстав уважати їх ідентичними щодо вжитку, оскільки флексії **-ові, -еві(-єві)** відповідають національній специфіці української мови, її структурі, а отже, є рекомендованими, а закінчення **-у(-ю)** (аналогічно в російській мові) слід кваліфікувати лише як прийнятні (можливі). У цій же примітці є приклад: *Леонідові Миколайовичу Іваненку*. А чому не *Іваненкові*?

Правопис (§54, п. 3) серед іменників чоловічого роду II відміни, які «мають у називному відмінку множини паралельні закінчення **-и** та **-а**», як виняток, подає тільки *ві́вса* (с. 75), а Проект (§ 62, п. 3) рекомендує у множині — *вівса́* — *вівсі́* (с. 117). Переважна більшість сучасних лексикографічних праць (Словник української мови в 11 т., Орфоепічний словник М. Погрібного, Словник наголосів С. Головащука, Український орфографічний словник 2009 та ін.) у формах множини справедливо засвідчують: *ві́вса, ві́всів* і *вівсі́, вівсі́в*. Так само і в наукових працях⁵. Тільки словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» наводить *ві́вса, ві́всів*. У сучасній поетичній практиці функціонують обидва акцентні варіанти у словоформах множини. Отже, у сучасній українській літературній мові є всі підстави вважати за норму таке варіантне наголошування: *ві́вса, ві́всів* — рекомендований наголос і *вівсі́, вівсі́в* — прийнятний (можливий). Так би і мало бути в перевиданих Правописах.

У § 69, п. 2, п. п. «б» Правопису і § 77, п. 2, п. п. «б» Проекту *що* і *як* при вживанні їх для посилення ознаки у формах вищого ступеня порівняння прикметників не зовсім правильно названо частками, які пишуться разом. Якщо пишуться разом, то вже не частки. Вони виконують лише функцію часток, бо підсилюють значення цих форм, а граматично (з морфемного погляду) — це морфеми (префікси). Отже, у цих випадках слово «частки» треба вилучити.

Похвально, що до § 78, п. 4 Проекту додано примітку: «За цим зразком відмінюємо числівниковий варіант *дев'ятдеся́т*, уживаний у розмовній мові та художній літературі» (с. 130). Але чому лише в розмовній мові? Краще — у мовленні. Цей варіант (як і слова типу *н'ятдеся́т*) має право на літературний ужиток, оскільки входить до одного ряду із числівниками: *н'ятдеся́т, шістдеся́т, сімдеся́т, вісімдеся́т, дев'ятдеся́т*.

§ 79 (с. 89) Правопису називається «Складні займенники (неозначені й заперечні)». Так само вони звуться і в Проекті (§87, с. 136). Усі наведені займенники (*котрійсь, тхось, що-небудь, хто-небудь* і под.) є простими. Отже, слово «складні» потрібно вилучити.

У § 80, п. 8, п. п. «а» Правопису і § 88, п. 8 п. п. «і» Проекту в особових формах дієслів майбутнього часу **-му, -меш, -ме, -memo** (рідше **-mem**), **-мете, -муть** звуться дієслівними закінченнями (так само і в багатьох посібниках з україн-

⁵ *Тараненко О. О.* Словозміна української мови.— Nyiregyhaza, 2003.— С. 67.

ської мови). Закінчення — це змінна величина, а всі ці компоненти починаються з -м-. Таким чином, цей елемент не може входити до закінчення, бо є спільним для всієї особової парадигми. Отже, -м- — це суфікс майбутнього часу (формотворчий), тобто формальний граматичний показник цих форм дієслів (як і -в-, -л- — суфікси минулого часу), а закінченнями виступають: -у, -еш, -е, -емо (рідше -ем), -ете, -уть.

У § 80, п. 9 Правопису є прим. 3: «Постфікс -ся після суфіксів інфінітива й майбутнього часу може змінюватися на -сь: *узя́тись, узя́всь, узяла́сь, узяло́сь, узяли́сь*. У формі однини чол. роду це буває тільки після приголосного в (але: *стері́гся, обі́кся* тощо)» (с. 94). Тут ідеться про майбутній час, а приклади (і пояснення до них) наведено минулого часу. Тому треба замість «майбутнього часу» виправити на «минулого часу». Цю неточність усунуто, уточнено і доповнено у Проекті (§ 88, Б., п. 9), де у прим. 3 подано: «Постфікс -ся після суфікса інфінітива, закінчень усіх форм минулого часу та закінчень 1 ос. однини, множини й 2 ос. множини майбутнього часу доконаного й недоконаного (синтетична форма) виду майбутнього часу може змінюватися на -сь в усному мовленні та художньому стилі: *узя́тись, узя́всь, узяла́сь, узяло́сь, узяли́сь; візьму́сь, візьмемо́сь, візьмете́сь; бра́тимуть, бра́тимемо́сь, бра́тимете́сь*. У формі однини чол. роду минулого часу це буває тільки після приголосного в: *знайшо́всь, одягну́всь, усміхну́всь*, але *остері́гся, обі́кся* тощо» (с. 143).

У § 83 Правопису (с. 96) і §91 Проекту (с. 145) написано: «Неозначена форма дієслова закінчується на -ти. При такому формулюванні можна подумати, що -ти — це закінчення. Так, до речі, сказано і в багатьох посібниках з української мови. Закінчення виступає у змінюваних (відмінюваних) словах чи словоформах, а інфінітив — це невідмінювана форма дієслова, тому в ній останнім компонентом не може бути закінчення, а лише формальний граматичний показник цієї форми, тобто формотворчий інфінітивний суфікс -ти. У § 83 Правопису є прим. 1: «В усному мовленні, а відповідно й у художній літературі (тут, напевне, потрібно поставити кому, бо це вставлена конструкція. — В. В.) іноді вживаються також скорочені форми інфінітива на -ть, коли перед ним немає приголосного: *брать, каза́ть, кину́ть, терпі́ть, ходи́ть*» (с. 96). Подібну примітку наведено і в Проекті (§91): «В усному мовленні, а часом і в художньому стилі (тут теж потрібна кома) вживають також і форму інфінітива на -ть, коли основа дієслова закінчується на голосний: *брать...*» (с. 145). Мабуть, не варто утверджувати як нормативну в сучасній українській літературній мові інфінітивну форму на -ть, бо це порушення літературної норми (навіть як розмовне). Можливо, лише як поетичний (не прозовий) варіант, оскільки -ти менше підходить для рими, ніж -ть. Хоч ця форма досить широко функціонує в усному розмовному (діалектному) мовленні, особливо східного регіону.

У § 90, п. 1 (с. 99) Правопису (очевидно, через недогляд) подано *жюрі́*, а в п. 4 (с. 101), п. 6 (с. 102), Показчику (с. 179) — *журі́*. Так само (*журі́*) наведено і в § 104 Проекту (с. 158).

При відмінюванні прізвищ Правопис (§102, п. 1) рекомендує виняток: *Швець — Швеця́, Швеце́ві (Швеці́б)* і т. д. (с. 105). У Проекті (§ 113, п. 1) цей виняток розширено: *Куліш — Куліша́ і т. д.; Чернець — Чернеця́ (не Ченця́)* і т. д.; *Швець — Швеця́ і Швеця́* і т. д. (с. 164). А як бути, скажімо, з іншими прізвищами цього типу: *Жнець, Жрець, Мрець* тощо. Навіщо такі винятки? Прізвища повинні відмінюватися так, як і загальні назви.

І кілька міркувань щодо правил пунктуації. Немає однастайності стосовно вживання крапки в кінці заголовків, на вівісках і штампах. Правопис (§ 115,

прим. 1, п. п. «в») цілком справедливо рекомендує крапку не ставити (с. 127), Проект (§126, прим. 1, п. п. «б») підтримує цю думку, але в дужках додає: «...у шкільній практиці крапку після заголовка можна вживати» (с. 197). І чому тільки в шкільній практиці, а у вищій школі і т. ін.? Правило має бути категоричне й однакове для всіх, а не містити винятки лише для середньої школи.

Не зовсім правильно висвітлено не вживання коми після вигуків перед звертанням у Правописі (§118, п. 9, прим. 1, 2, 3) і Проекті (§129, п. 9, прим. 1, 2, 3). У всіх трьох примітках розглядаються випадки, коли кома після вигуків на початку речення (перед звертанням) не ставиться. Пояснено це тим, що *о, ой, ну, ах* або інтонаційно тісно пов'язані з дальшим звертанням (тобто після них немає паузи), або вигуки виступають перед особовими займенниками, після яких є звертання, або *ну, ой, ах* та ін. вжиті для підсилення. У всіх цих випадках *о, ой, ну, ах* функціонують як підсилювальні частки, а не як вигуки, тому й не відділяються комами, бо вигуки завжди відокремлюються відповідними розділовими знаками. І про це так треба написати.

Чомусь у Правописі (§ 118, п. 11; § 121, п. 14; § 123, п. 3) сказано лише про вставні слова та вставні речення, а про вставлені конструкції не згадано, хоч це, як відомо, різні поняття. А як приклад на вставні речення наведено ті самі слова Т. Шевченка, які (як ілюстрація вставлених речень) подано в підручнику для студентів вищих навчальних закладів ще 45 років тому⁶: «Там батько плачучи з дітьми (*А ми малі були і голі*), Не витернів лихої долі, Умер на паницині!..» (с. 150). У Проекті (§ 129, п. 11; §132, п. 15; §134, п. 2) ці неточності виправлено, говориться про вставні та вставлені конструкції, наведено інші приклади.

У § 118, п. 20 Правопису читаємо: «Одиничні дієприслівники, що стоять безпосередньо при присудку й мають значення прислівника, комами не відокремлюються» (с. 139). Подібна примітка є і в Проекті (§129, п. 19): «Одиничні дієприслівники, що стоять безпосередньо після присудка і мають значення способу дії, комами не відокремлюємо» (с. 214). Обидві примітки вимагають певного уточнення, бо в першій незрозуміло, коли одиничні дієприслівники мають значення прислівника, а в другій — функцію якої частини мови в таких випадках одиничні дієприслівники виконують. Тому цю примітку доцільно було б сформулювати так: «Одиничні дієприслівники, які виступають безпосередньо після присудка і мають значення способу дії, тобто виконують функцію прислівників, комами не відокремлюються».

Розгляд чинного «Українського правопису», його перевидань, Проекту наптовхує на ще деякі думки, міркування, особливо ті випадки, при трактуванні яких виникають певні суперечки, дискусії, розбіжності, у тому числі й серед науковців. Ось, наприклад, коли йдеться про кому між прикладками, тобто про однорідність чи неоднорідність прикладок, про що у Правописі (§ 118, п. 14, 15, с. 136) і Проекті (§ 129, п. 13, 14, с. 209–210) зовсім не згадано. А чи не варто було б при перевиданні Правопису про це додати? Наприклад, у «Довіднику з українського правопису» (3-тє вид., виправл. й допов. — К., 1984.) А. А. Бурячка, Л. С. Паламарчука, В. М. Русанівського, Н. І. Тоцької написано, що прикладки, як і звичайні означення, бувають однорідними, коли вони характеризують предмет з одного боку: «Поет, прозаїк-оповідач, драматург, перекладач, історик і теоретик літератури, критик, фольклорист, громадський діяч — він (І. Франко) в усьому був однаково сміливий, самобутній і сильний (М. Рильський)» (с. 113). Кома між прикладками не ставиться, якщо вони характеризують предмет із різ-

⁶ Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — К., 1965. — Ч. 2. — С. 176.

них боків: «Завідувач кафедри професор Василенко». Прикладки бувають однорідними і між ними ставиться кома, «коли вони становлять найменування вчених ступенів і звань, почесних звань, назви посад, що виступають в одному ряду: «Завідувач кафедри, доктор хімічних наук, професор Головченко» (с. 113). Останнє пояснення стосовно однорідності прикладок викликає певне застереження. По-перше, словосполучення *вчене звання* — це правильно, а ступінь науковий, а не вчений. Тому вони характеризують людину з різних боків: з погляду науковості і її діяльності. То виходить, що доктор наук і професор, кандидат наук і доцент і под. не є однорідними і комою не повинні відділятися. В авторефератах дисертацій традиційно ставимо коми. А чи потрібно? Є певне правило, воно обґрунтоване й однакове для всіх, а кома — це розділовий знак, який закріплює це правило. Отже, коли в одному ряді виступають назви наукових ступенів (доктор наук, кандидат наук), найменування вчених звань (академік, член-кореспондент, професор, доцент) назви посад (ректор університету, директор інституту, декан факультету, завідувач кафедри), то вони не є однорідними, бо характеризують людину з різних боків, і комами не повинні відділятися.

У § 120 (с. 144) і § 121 (с. 146) Правопису ще, на жаль, послідовно використовується словосполучення «узагальнююче» слово, а в § 131 (с. 223) і § 132 (с. 226) Проекту замість нього вживається «узагальнювальне» слово.

Насамкінець варто висловити певні міркування стосовно уточнення і вжитку деяких термінів щодо наголошування відповідних морфологічних класів слів у Правописі та Проекті. Скрізь, де мова йде про наголос різних частин мови, говориться про акцентуацію певних складів (кінцевого, першого), про перехід наголосу з останнього складу на попередній і под. Наприклад, у §8, п. 3, п. п. «в», Правопису зазначено: «І в закритому складі виступає у формах чоловічого роду однини дієслів минулого часу й дієприслівників з повноголоссям, якщо відповідні форми жіночого та середнього роду однини й форма множини мають наголос на кінцевому складі: *волі́к, волі́киш (волокти́)...*, бо: *волокла́, ...; волоклб́...*» (с. 11). Так само і в §8, п. 3, п. п. «в» Проекту (с. 10). Або в §70, п. 1 Правопису є примітка: «У висловах *о́дин до о́дного* й под. наголос у слові *о́дного, о́дному, о́дній* і т. д. — на першому складі» (с. 84). Подібно й у §78, п. 1 Проекту: «У висловах *о́дин до о́дного* й под. наголос у другому слові на першому складі, *о́дин на о́дному, о́дна́ о́дну* і т. д.» (с. 129). Ще приклад про наголос у займенникових формах. У прим. 2 § 78 Правопису (с. 88) і в прим. 2 § 86 Проекту сказано (с. 135): «Після прийменників наголос переходить з останнього складу на передостанній у таких займенникових формах, як: *до ме́не, до те́бе, на се́бе, з ньо́го, у не́ї, біля ко́го (ко́гось), від то́го, від чо́го (чо́гось), у цьо́го, з усьо́го, на то́му, при цьо́му, в чо́му (чо́мусь), в усьо́му*». Звичайно, з фонетичного погляду наголос падає (припадає, виступає, стоїть) на певний склад слова (перший, другий і т. д.), але з морфологічного, тобто коли мова йде про наголошування частин мови, наголос припадає на відповідну морфему, бо частини мови мають не склади, а морфемну будову. Тому при визначенні їх акцентуації треба вживати терміни «кореневий (накореневий, на корені)», «префіксальний (на префіксі)», «суфіксальний (на суфіксі)», «флексійний (на флексії, на закінченні)» наголос, а не «флексивний», бо правильне утворення прикметника від іменника флексія — «флексійний». Та й термін «флексивний» має ще інше значення. Ось чому потрібно вживати відповідні (правильні) терміни при характеристиці (визначенні) наголосу певних частин мови чи їхніх словоформ. Хоч у науково-методичній літературі ще сплутують і підмінюють ці терміни, та й науковці, викладачі, учи-

телі звикли говорити про наголошування складів, а не морфем у відповідних морфологічних класах слів.

Далі можна продовжити наводити деякі неточності наголосу слів та їхніх граматичних форм різних лексико-граматичних розрядів, що виступають у Правописі та Проекті. От, скажімо, у § 8, п. 3, п. п. «а» Правопису (с. 11) і §8, п. 3, п. п. «а» Проекту (с. 9) наведено — *ніжок* (*ніжки*), літературна норма — *ніжок* і *ніжо́к* (*ніжки* і *ніжкі*) (тут і далі всі наголоси перевірено за найновішими українськими словниками). У § 8, п. 3, п. п. «б» Правопису (с. 11) і § 8, п. 3, п. п. «б» Проекту (с. 9) засвідчено — *дереви́це* (літературна норма — *дереви́це* і *дере́вце*). Правопис (§ 9, п. 1, прим., с. 13) і Проект (§ 9, п. 1, прим. с. 12) рееструють *ло́жечок*, *лі́счок* (літературна норма — *ло́жечок* і *ложечо́к*, *лі́счок* і *лісчо́к*). У §29, п. 1, п. п. «б» Правопису (с. 35) і § 32, п. п. «б» Проекту (с. 45) зафіксовано — *перві́сна* (літературна норма — *перві́сна* і *пéрвісна*). Правопис (§ 54, п. 1, 3; § 55, п. 1, прим.) і Проект (§ 62, п. 1, 3; § 63, п. 1, прим.) у формах множини, як виняток, рекомендують тільки *та́ти*, *та́тів* (*тат*) (від *та́то*). А переважна більшість лексикографічних праць не засвідчує словоформ множини іменника *та́то*. Лише поодинокі словники («Українська літературна вимова і наголос», «Український орфографічний словник 2009») фіксують у множині — *та́та* (*тат*). У сучасній українській літературній мові іменники *ба́тько*, *дя́дько*, а також *брат*, *ді́д*, *сват*, *син* і под. у відмінкових формах множини вживаються з наголошеним закінченням — *ба́тькі*, *ба́тьків*, *дя́дькі*, *дя́дьків*; *брат*, *бра́тів*, *ді́ді*, *ді́дів*, *сва́ті*, *сва́тів*, *си́ні*, *си́нів* і т. д. І до цього акцентуаційного ряду включається іменник *та́то*, тобто у формах множини має бути — *та́ті*, *та́тів*, *та́там* і т. д., а кореневе наголошування виступає у присвійних прикметниках, які походять від названих і подібних іменників — *ба́тьків*, *дя́дьків*, *бра́тів*, *ді́дів*, *сва́тів*, *си́нів* і под. Отже, тут існує омонімне акцентуаційне відштовхування іменникових і прикметникових форм, які збігаються за своїм графемним вираженням, і в таких випадках наголос виконує семантико-граматичну функцію: *ба́тьків*, іменник — *ба́тьків*, прикметник і под. Сюди ж зараховується і пара: *та́тів*, іменник — *та́тів*, прикметник. Таким чином, флексійний наголос у відмінкових формах множини іменника *та́то* (*та́ті*, *та́тів* і т. д.) має всі підстави правити за літературну норму. Дещо штучною видається з погляду сучасної літературної мови варіантна форма родового відмінка множини *тат*, яку рекомендують аналізовані Правописи й поодинокі українські словники.

Цікаво окремо прокоментувати засвідчення наголосу псевдоніма Марко Вовчок у чинному Правописі (1993), перевиданнях різних років та Проекті, оскільки при його наголошуванні простежується розбіжність не тільки в аналізованих Правописах, а й серед мовознавців, літературознавців, поетів, викладачів, студентів, учителів, учнів. Так, чинний Правопис 1993 р. (як і наступні перевидані Правописи аж до 2005 р. включно) подає — *Ма́рко Вовчо́к* (§38, п. 1, с. 48; § 106, п. 1, п. п. «б», с. 114; § 107, п. 4, п. п. «а», с. 115; Показчик, с. 193). Правопис 2007 р. — *Ма́рко Вовчо́к* (§ 38, п. 1, с. 58) і *Ма́рко Вовчо́к* (§ 106, п. 1, п. п. «б», с. 136.; § 107, п. 4, п. п. «а», с. 138; Показчик, с. 233). Правопис 2010 послідовно — *Ма́рко Вовчо́к* (§ 38, п. 1, с. 58; § 106, п. 1, п. п. «б», с. 136; § 107, п. 4, п. п. «а», с. 138; Показчик, с. 233), а Проект наводить подвійне наголошування — *Ма́рко Вовчо́к* (§ 39, п. 1, п. п. «б», с.67; § 117, п. 1, п. п. «б», с. 177; § 118, п. 4, п. п. «а», с. 179). Дослідження первісної акцентуації та процесу становлення й розвитку наголосу імені Марко від давніх українських акцентованих пам'яток кінця XVI — початку XVIII ст., лексикографічних праць кінця

XIX–XX ст., поетичних творів (як класичних, так і сучасних), усного розмовного, живого, побутового, діалектного мовлення, а також аналіз дискусії, яка була ще 1970 р. на шпальтах «Літературної України», дає підстави вважати варіантне наголошування (*Ма́рко і Марко́*) нормативним у сучасній українській літературній мові. Відповідно також: *Ма́рко Вовчо́к* — рекомендований наголос і *Марко́ Вовчо́к* — прийнятний (можливий)⁷. Тому такі акцентні варіанти треба було б послідовно засвідчувати в найновіших українських словниках і в наступних перевиданнях «Українського правопису».

Правопис (як і Проект) мав би бути ретельно вичитаний, не мати повторень, розбіжностей, а то й помилок. Так, наприклад: *В'ячесла́в* (с. 8) і *Вячесла́в* (с. 116), *Тиміря́зев* (с. 110) і *Тимиря́зев* (с. 220). Оскільки досить часто назви одиниць вимірювання, винаходів і под. утворюються від прізвищ їхніх авторів або відомих (визначних) дослідників, то їхнє написання не повинно різнитися, а Правопис чомусь подає суперечливо: *ді́зель-мото́р* (§ 26, п. 2, п. п. «а», с. 33) і *Ді́зель* (§ 90, п. 5, п. п. «а», с. 100). Так само й у примітці: правило рекомендує одне, а приклад — інше: «Власні імена, що перетворилися в назви предметів і явищ, тобто стали загальними іменами, пишуться за правилами правопису загальних назв іншомовного походження: *ді́зель* (хоч *Ді́зель*)» (с. 100). І похвально, що Проект цілком справедливо подає однакове написання: *ді́зель* (§29, п. 1, п. п. «а», с. 42) і *Ді́зель* (§101, п. 3, п. п. «а» (с. 157).

Літера *г* в алфавіті узаконена, а в рубрикації Правопису її чомусь не використано (§§ 18, 20, 25, 26, 29 та багато інших), а в Проекті вона є.

І на завершення. Оскільки нині є багато різних довідників, словників, де наведено слова з літерою *г*, і подають вони неоднакову кількість лексем, то наприкінці «Українського правопису» доцільно було б помістити повний уніфікований словничок для загального (обов'язкового) користування, тобто встановити чіткий реєстр слів із буквою *г* і узгодити їх із тими, що засвідчуються у словниках, бо навіть найновіші українські лексикографічні праці фіксують різну кількість слів на цю літеру. Наприклад, «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К. ; Ірпінь, 2001) — 150, «Український орфографічний словник» (К., 2002) — 168, «Український орфографічний словник» (К., 2009) — 210 слів.

(Дрогобич)

V. M. VYNNYTSKYI

GRAMMAR PROBLEMS IN UKRAINIAN SPELLERS

The article focuses on the analysis of errors in treating some linguistic problems, grammar phenomena in the valid «Ukrainian speller» (1993) (and its reprints), «Ukrainian speller» (project of the newest edition) (1999), particularly in the cases which witness discrepancy in their explication in Ukrainian textbooks and manuals for schools and universities, scientific and reference literature.

Keywords: Ukrainian speller, valid spelling code, error, discrepancy.

⁷ Винницький В. М. Функційне навантаження українського наголосу.— Л., 2010.— С. 56–69.